OTAM, 57 /Bahar 2025, 137-168

TANZİMAT DÖNEMİNDE SIBYAN MEKTEPLERİNİN ISLAHI VE 1868 TARİHLİ BİR DEFTERE GÖRE İSTANBUL SIBYAN MEKTEPLERİ

Reforming Primary Schools in the Tanzimat Era and Istanbul Primary Schools According to a Document Dated 1868

Zeki Salih ZENGİN*

Özet

Osmanlı Devleti'nde ilköğretim, Tanzimat döneminin sonuna kadarki süreçte geleneksel eğitim kurumları olan sıbyan mekteplerinde yapılmıştır. Sıbyan mekteplerindeki eğitimin yetersizliği nedeniyle II. Mahmut döneminden itibaren başlatılan ıslah çalışmaları Tanzimat döneminde de devam etmiş, kurulan yeni eğitim sistemi içerisinde ilk ele alınan hususlardan birisi de ilköğretimin düzenlenmesi olmuştur. Mevcut belgeler, başkent İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin eğitim kalitesi, bina ve fiziki şartlar açısından yetersiz olduğunu göstermektedir. 1874 yılına kadarki çalışmaların beklenen sonucu vermemesi üzerine yeni öğretim usullerinin uygulandığı iptidaî mekteplerinin açılmasına başlanmıştır. İptidai mekteplerin kurulmasından sonraki dönemlerde ilköğretimde, mektep ve talebe sayısındaki artış yanında eğitim kalitesinde de gelişmeler kaydedilmiştir.

Makalede, önce Tanzimat döneminde ilköğretim konusundaki çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ardından 1868 yılında İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki sıbyan mektebi binalarının eğitime elverişlilik durumu ile talebe sayısının tespiti amacıyla Maarif Nezareti

* *Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zekisalih55@gmail.com ORCİD: 0000-0003-2354-8899*

Makale Geliş Tarihi: 04.03.2025 • Makale Kabul Tarihi: 07.04.2025

tarafından hazırlanan ve Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı defterden elde edilen bilgiler ile bu bilgilerin iptidaî mekteplerin açılması kararına etkisi ve bu girişimin ortaya koyduğu sonuçlar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi, Maarif Nezareti, Sıbyan Mektepleri, İptidaî Mektepleri

Abstract

In the Ottoman Empire, primary education was provided in sıbyan schools, which were in general traditional educational institutions, until the end of the Tanzimat period. However, as education became inefficient over time, efforts were made to improve the schools just before the Tanzimat period. One of the first issues addressed in the new education system established during the Tanzimat period was the regulation of primary education. Existing documents show that primary schools in the capital city Istanbul were inadequate in terms of quality of education, as well as buildings and physical conditions. Since the studies until 1874 did not yield the expected results, primary schools where new teaching methods were applied began to be opened. In the periods following the establishment of primary schools, there was an increase in the number of schools and students as well as improvements in the quality of education in primary education.

In this article, first the studies on primary education in the Tanzimat period are studied. Then, the information obtained from the book registered in the Ottoman Archives prepared by the Ministry of Education in 1868 in order to determine the educational suitability of the primary school buildings in Istanbul and Bilâd-ı Selâse and the number of students were examined.

Key Words: Ottoman State, Reform Period, Ottoman Ministry of Education, Sıbyan Schools, İptidai Schools.

Giriş

Sıbyan mektepleri, İslam dünyasında temel eğitimin yapıldığı ilköğretim kurumlarıdır. Osmanlı döneminde şehir ve köylerde varlığı bilinen bu mekteplere

kız ve erkek çocukları ergenlik yaşlarına kadar devam etmişlerdir. Programlarında Kur'an-ı Kerim, okuma-yazma, temel dinî bilgiler (ilmihal) yanında ahlâka dair kitaplar yer alan sıbyan mekteplerinin amaçları, kişiye hayatı boyunca lazım olacak gerekli temel bilgilerin kazandırılması ve bir sonraki öğretim basamağına hazırlaması olarak başlıca iki gerekçeye dayandırılabilir. Sıbyan mektepleri, örgün eğitimin yaygınlaşmadığı, orta ve yüksek seviyedeki eğitime ulaşabilmenin sınırlı kaldığı, yaygın eğitim kurumlarının çok daha etkin ve mesleki eğitimin usta-çırak ilişkisine bağlı olduğu zamanlarda ağırlıklı olarak Kur'an okuma, kısmen yazma ve ilk dinî bilgilerin kazandırılmasından ibaret görülen temel eğitim görevini yerine getirmişlerdir.

XVII. asırdan itibaren Osmanlı devlet kurumlarındaki aksaklıklara yer verilen lâyihalarda eğitim alanındaki olumsuzluklara da temas edilerek, medreselerdeki aksamalardan söz edilirken, temel eğitim yanında teknik, askerlik ve tıp eğitimi alanlarındaki yetersizlik ve ihtiyaçtan söz edilmez. Bu durum, eğitimin medrese dışındaki alanlarında sorun olmadığı anlamına gelmez. Nitekim XVIII. asırdan itibaren açılan Mühendishaneler, askerlik ve tıp alanındaki eğitim kurumları söz konusu alanlardaki bilginin aktarılıp geliştirilmesine duyulan ihtiyacın sonucudur. Benzer biçimde yetersizlik, bozulma ve ıslaha duyulan ihtiyaç, temel eğitimin büyük oranda gerçekleştirildiği sıbyan mektepleri için de geçerlidir. Yüksek dereceli eğitim kurumlarının, eğitim alanındaki yenileşme hareketinin henüz belirli bir düzen içinde yapılmadığı, Tanzimat öncesi dönemde açılması, ciddi bir temel ve orta öğretim sorununun varlığını ortaya çıkarmıştır. Ancak böyle bir plansızlık içerisinde soruna, mevcut kurumlarda belirli seviyede eğitim almış talebelerin yüksek öğretime yönlendirilmesi biçiminde, geçici bir çözüm bulunmuştur. Başvurulan çareler arasında II. Mahmut döneminde açılan Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye, her ne kadar ilköğretim kurumları değil ise de sıbyan mekteplerindeki yetersizliği telafi amacı da taşımıştır. Mevcut durum, eğitimde planlı yenileşme hareketinin başladığı Tanzimat'a kadarki dönemde sıbyan mekteplerinin, eğitim kalitesi açısından yukarıda bahsedilen temel eğitimden beklenen amaçları yerine getirme konusunda yeterli olmadıklarını ortaya koymaktadır. Bunun yanında halkın da sıbyan mekteplerine ilgi göstermediği, II. Mahmut'un 1824 tarihli mekteplere devamın zorunlu tutulması ile ilgili fermanından anlaşılmaktadır.[1]

Osmanlı Devleti'nde dinî karakterli olan sıbyan mektepleri vakıflar tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir.[2] Bu kapsamda mevcut dinî cemaatlerin

---

1 Mahmut Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, s. 1-2.

2 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 39.

kendilerine ait ayrı mekteplerinin öğretim programları ve yönetimleri vakfiyelerindeki şartlara uygun biçimde gerçekleştirilmiştir.[3] Bu yapı Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar korunmuştur. Böyle bir anlayış ve yapı içerisindeki Müslümanlara ait sıbyan mekteplerinin programlarının düzenlenmesi, muallimlerinin atanması ve denetlenmesinde vakıf şartlarına bağlı olması, birtakım sınırlılıkları ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, her ne kadar mekteplerdeki aksaklıklar tespit edilmiş olsa da doğrudan müdahale etmek ve radikal çözümler üretmek kolay olmamıştır. Yeni açılan mektepler için söz konusu olmayan bu problemin başlıca nedeni, eğitim ve malî yönetimin tek bir kurumda birleşmemesi nedeniyle Maarif ve Evkaf Nezaretlerinin ortak hareket etmek zorunda kalmalarıdır. Söz konusu bu zorluk, yeni iptidaî mekteplerinin açılmaya başlanması yanında mevcut sıbyan mekteplerinin yönetimlerinin Maarif Nezareti'ne terkedilmesi ile zaman içerisinde aşılmaya çalışılmıştır.

Tanzimat öncesinde olduğu gibi sonraki dönemlerde İstanbul'daki medreselerin zaman zaman görevliler tarafından denetlenerek binalarının durumu ve talebe sayıları kayıt altına alınmıştır.[4] Benzer kayıtlar sıbyan mektepleri için de yapılmıştır. 16 Cemaziyelevvel 1123/2 Temmuz 1711 tarihli bir belgede Üsküdar, Eyüp ve Galata kazalarındaki mekteplerin isimleri ile sadece Galata'daki mekteplerde bulunan talebe sayıları verilmiştir.[5] Bunun dışında arşiv kayıtlarında başka bir belgeye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bununla birlikte Tanzimat öncesi İstanbul sıbyan mektepleri hakkında belgelere dayalı olarak yapılan çalışmalarda mektep ve talebe sayıları ile isim ve yerleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.[6]

---

3 Osmanlı toplumunda dinî cemaat yahut millet, devlet tarafından kabul edilen farklı din/mezhep mensuplarından oluşan grubu ifade eder.

4 Mesela 25 Cemaziyelevvel 1206 (20 Ocak 1792) tarihli defterde İstanbul'daki medrese ve talebe sayıları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bk. BOA. A. DVN. d. 829 ve BOA. KK. d. 6589/1. Bu defter esas alınarak hazırlanan çalışma için, bk. Seyfi Kenan/İshak Güven, "III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreselerinin Denetimi", *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk Tesadüfleri) Kemal Beydilli'ye Armağan*, ed. Hedda Reindl-Kiel ve Seyfi Kenan, Berlin 2013, s. 438-463. Bir başka sayım 1260 (1845) tarihinde yapılmıştır. Bk. BOA. NFS.d. 185. Bu defter üzerinde de çalışma yapılmıştır. Bk. İbrahim Aydoğdu/Pelin İskender Kılıç, "185 No'lu Medrese Defterine Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)", *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, 7/12 (2017), s. 83-104. Yine medrese bina durumu ve talebe sayıları için, bk. Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8'den ayrıbasım, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul 1977; Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l Hilâfeti'l Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* Sayı:7/1-2'den ayrıbasım, Edebiyat Fak. Matbaası. İstanbul 1978.

5 BOA. D.HMH.d. 21464. Bu belge yayınlanmıştır. Bk. H. Hüsnü Koyunoğlu, "The Sıbyân Mektebs (Primary Schools) and Population In Bilâd-ı Selâse (Three Towns: Üsküdar, Galata and Eyüp) in The Early Part of The 18th Century", *Tarih Dergisi*, 60 (2014), s. 17-42.

6 Akyüz, sıbyan mektebi talebelerine bahşiş dağıtılmasına dair Selh-i Zilhicce 1223 (15 Şubat 1809) tarihli belgeye, (BOA. C.MF. 80/3987) dayanarak İstanbul'daki sıbyan mektep ve talebe

Ancak bu çalışmalar İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin tamamını kapsayan, mektep isimleri ve binaların durumu yanında talebe sayıları hakkında bilgi veren müstakil bir kaynağa dayanmamaktadır. Sıbyan mektepleri ile ilgili kayıt ve denetlemeler Tanzimat sonrasında da yapılmıştır.[7] Bunlardan biri de çalışmada ele alınan, Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı 1868 tarihli, Maarif Nezareti'nin talebi üzerine hazırlanan İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de belirlenen 12 bölgedeki sıbyan mekteplerinin sayısı, mevkii, bina durumu, eğitime elverişli olup-olmadığı ve talebe sayıları hakkında bilgilerin yer aldığı defterdir. Tasvirî/betimsel yöntem çerçevesinde mevcut literatürle birlikte özellikle arşiv belgelerini esas alarak hazırlanan bu çalışmanın amacı, Tanzimat'ın az öncesinden itibaren 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra 1874 yılına kadarki dönemde sıbyan mekteplerinin ıslahına ilişkin çalışmalar ve ulaşılan sonuçları tanıtarak, söz konusu defterde kayıtlı bilgilerden hareketle sıbyan mekteplerinin durumu hakkında bilgi vermektir. Defterde yer alan bilgilerin değerlendirilmesi ve ilköğretim kurumlarında eğitimin durumu ve bu konuda yapılan çalışmalarla ilgili olarak yine arşiv kaynakları yanında diğer kaynaklardan istifade edilmiştir. Tanzimat döneminde 1869 yılında yeni eğitim sisteminin düzenlenmesi amacıyla hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden bir yıl önce, 1868 yılında sıbyan mekteplerinin mevcut durumlarının tespiti amacıyla yapılan bu yoklamadaki bilgiler, ilköğretim kurumlarının eğitim kapasitelerinin görülmesi ve sonraki süreçte ilköğretim kurumlarının ne şekilde devam edeceğine karar verilmesi açısından önemli bir belge niteliği taşımaktadır.

1. Tanzimat'ın Arefesinde İlköğretimin Islahı

Osmanlı eğitiminde yenileşme çalışmaları XVIII. asrın sonlarına, 1773 yılında Mühendishane'nin kurulmasına kadar geriye götürülebilir[8]. Bu dönemdeki çalışmalarda kurumların açılmasında birbirini tamamlar mahiyette sıra takip edilmediği gibi kurumların idaresi için merkezî bir teşkilat ve ilkeler henüz oluşturulmamıştır. Teknik, tıp ve askeri alanlarda yüksek mektepler açılırken,

sayıları hakkında tahminlerde bulunmaktadır. Bk. Yahya Akyüz, "İstanbul Sıbyan Mekteplerinin 1809'daki Durumuna İlişkin Bir Belge", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/2 (1983) s. 1-10. Yine sıbyan mektepleri için hazırlanmış müstakil bir defter esas alınmaksızın, XVIII. yüzyılın sonundan Tanzimat'ın başına kadarki dönemde İstanbul'daki sıbyan mektepleri hakkında yapılan bir çalışma için, bk. Mustafa Mesut Özekmekçi, "II. Mahmut Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları", *Osmanlı Araştırmaları*, LX (2002), s. 139-178.

7 Ali Naci Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl Osmanlı Suriçi Sıbyan Mektepleri", *Türkiyat Mecmuası*, XXI/1 (2011), s. 345-373.

8 Türk eğitim düşüncesindeki değişim hakkında geniş bilgi için, bk. Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yay., Ankara 1997; Seyfi Kenan, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, 41 (2013), s. 1-31.

buralara talebe yetiştirecek daha alt düzeyde eğitim kurumları açılmamıştır. Söz konusu kurumların ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde temel ve orta seviyede eğitim görmüş talebeler yanında devlet memuriyetinde istihdam edilecek nitelikli personelin yetişeceği kurumların olmaması, birtakım aksaklıklara ve dikkatlerin bu yöne yoğunlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla eğitimde yenileşme çalışmalarının başlamasından sonra II. Mahmut devrinin sonlarına doğru, aralarındaki münasebet nedeniyle sıbyan mekteplerinin ıslahı ile bunun üzerinde devlet memuru ve yüksek mekteplere talebe yetiştiren orta dereceli kurumlar olarak rüştiyelerin kurulması ve düzenlenmesi meselesi birlikte ele alınmıştır. Her ne kadar eğitim alanındaki ıslahatta asıl ve kapsamlı gelişmeler Tanzimat döneminde gerçekleşmiş ise de ilköğretimin ıslahına girişilmesi, yükseköğretime talebe hazırlamak üzere orta öğretim kurumlarının oluşturulması ve yeni bir eğitim teşkilatın kurulmasına ilk teşebbüs II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminde ise mesele çok daha sistemli ve bütüncül olarak ele alınmıştır. Bu itibarla Tanzimat döneminde eğitim ve ilköğretim konusunu incelerken sözü edilen dönemdeki gelişmelerin hatırlanması gerekir.

II. Mahmut döneminde yeni bir hız kazanan eğitimde yenilik hareketinin genel özelliği, eğitim meselesinin bütün olarak ele alınarak kapsamlı ve düzenli biçimde ıslahı için Tanzimat ve sonrası dönemlerde de sürdürülecek ilk adımların atılmış olmasıdır. II. Mahmut'un vefatından birkaç ay önce 1839 yılı başında Meclis-i Umûr-ı Nafia tarafından hazırlanan lâyihada sıbyan mekteplerinin yönetim, denetim ve eğitim-öğretim açısından yetersiz kaldığı, öğretimde herhangi bir kaidenin olmadığı, talebelerin okuma ve yazma dahi öğrenemedikleri ve muallimlerin yetersiz kaldıkları, "….*sıbyanın vakitleri bir kuru gürültü ile geçtiği*…", "…..*hiçbir taraftan dahi layıkıyla nezaret ve ikdâm olunmadığından muallimîn bildikleri gibi okutmakta*…." oldukları belirtilerek, mevcut durum tespit edilmiştir. Çözüm olarak, mahalle aralarındaki küçük sıbyan mekteplerinde okuma-yazma ve Kur'an öğrenen, 5-6 kez hatmi tamamlayan talebelerden bir kısmının daha büyük (salâtin-i izâm) sıbyan mekteplerine ayrılıp yazı, lügat, ilmihal ve ahlaka dair risalelerin okutularak daha ileri düzeydeki öğretime hazırlanmaları önerilmiştir. Belirtilen eksikliklerin giderilmesi ve öğretimin yoluna konulmasına dair çalışmaları yürütmek üzere İmamzâde Esat Efendi'nin 5 Şubat 1839 tarihinde Mekâtib-i Rüştiye Nazırı olarak görevlendirilmesinden sonra Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye açılmıştır.[9] Bütün bunlar, eğitimin artık

[9] Takvim-i Vekâyi, nr. 176. Ayrıca bk. Mahmud Cevad, s. 13, 16-18. İmamzâde Esat Efendi'nin görevlendirilmesinden kısa süre sonra, önce Mekteb-i Maarif-i Adliye, ardından da Mekteb-i Ulum-ı Edebiye açılmıştır. 7 Muharrem 1255 (23 Mart 1839) tarihli belgede, bk. BOA. C.MF. 1/7, Mekteb-i Maarif-i Adliye'de öğrenim gören talebelerden, 29 Ramazan 1255 (6 Aralık 1839)

parçalı değil, ilköğretimden itibaren orta ve yükseköğretimi kapsayacak biçimde ve yeni bir teşkilat içinde bütün olarak ele alınmasının zaruretinin fark edilerek teşebbüse geçildiğini göstermektedir.

3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda eğitime dair bir hususa temas edilmez; ancak bu, yeni başlayan dönemde eğitimin öneminin fark edilmediği anlamına gelmez. Öncelikle, devlet ve toplum hayatında köklü düzenlemelerin yapılmaya başlandığı, devrim değilse de reformun gerçekleştirildiği hareketlerin sürdürülmesinin, değişime inanmış kadroların varlığına bağlı olduğunun unutulması yahut göz ardı edilmesi söz konusu olamaz. Ayrıca eğitimde yenilik hareketinin, fermanın ilanından önce başlamış olduğundan söz edilmiştir. Dolayısıyla, her ne kadar eğitimle ilgili çalışmalardan 1845 yılında söz edilmiş de olsa bu durum, fermanın ilanından itibaren geçen sürede eğitime dair herhangi bir çalışmanın yapılmadığı sonucuna ulaştırmaz. Eğitime dair yapılan çalışmalar birbirinden kopuk değil, zaman içerisinde elde edilen tecrübeler ışığında aşamalı bir devamlılık niteliği taşımıştır. Bu itibarla, Meclis-i Muvakkat'ın kurulduğu 1845 tarihini yeni; ancak daha önce başlatılan girişimin devamı olarak kabul etmek gerekir.

1. Tanzimat Döneminde İlköğretimin Islahı

1.1. Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın Kurulması ve İlköğretim

Fermanın ilanından sonra eğitimin ıslahı meselesi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 17 Şubat 1845 tarihli toplantısında tekrar ele alınmıştır. Kurulda, sıbyan mekteplerindeki eğitimin yetersiz olmasının, kurumun kendi iç yapısı ve işleyişiyle ilgili dahilî, sosyal çevre ve yönetim anlayışı ile ilgili haricî birtakım nedenlerinin olduğu belirtilmiştir. Dahilî nedenler arasında, hocalardan bir kısmının ehil olmamaları, ehil olanların ise gelirlerinin yetersizliği yüzünden farklı işlerle meşgul oldukları için talebelerle yeterince ilgilenmemeleri, haricî nedenler arasında ise kimi ebeveynlerin mektep çağına gelen çocuklarını Kur'an'ı birkaç kez hatmedebilmelerine, temel dini bilgileri ve okuma-yazmayı öğrenebilmelerine yetecek süre mektebe göndermemeleri, kimisinin de fakir olması yüzünden hiç mektebe göndermeden iş ve sanata vermeleri sayılmıştır. Söz konusu aksaklıkların giderilmesi için öncelikle İstanbul'daki mekteplerden başlanarak taşraya yaygınlaştırılması ve konuyla ilgili ön çalışmaları yapmak üzere geçici bir meclisin

tarihli diğer belgede, bk. BOA. İ.DH. 8/390, ise Süleymaniye'de Mekteb-i Ulum-ı Edebiye'de muallimlik yapan zatın maaşına zam yapıldığından söz edilmektedir.

(Meclis-i Muvakkat[10]) kurulması gerektiği belirtilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin teklifi üzerine 19 Şubat 1845 tarihinde kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, daha sonra yine Meclis-i Vâlâ'nın 24 Şubat 1845 tarihindeki toplantısında belirlenen, Meclis-i Vâlâ âzâsı [Melekpaşazâde] Abdülkadir Bey'in başkanlığında, Meclis-i Vâlâ âzâsı Saib Muhib Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri âzâları Arif Hikmet Bey ve Emin Paşa, Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi, Fetva Emini Meşrebzâde Mehmet Arif Efendi ile [Keçecizâde] Fuat ve Recai Efendiler olmak üzere toplam 8 üyenin görevlendirilmesi ile 1 Mart 1845 tarihinde çalışmaya başlamıştır.[11]

Meclisin kurulup üyelerinin belirlenmesinin ardından, İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin sayısı, yerleri, gelirleri ve görevlilerinin tespiti için Evkaf-ı Nezareti'nden mekteplerle ilgili defterler ile mekteplerin yerlerinin tespiti amacıyla Mühendishane-i Âmire'den İstanbul haritası istenmiştir.[12] Yapılan hazırlıklardan sonra İstanbul'daki sıbyan mektepleri kontrol edilerek, tamire muhtaç olanlar Meclis-i Muvakkat'e bildirilmiştir.[13] Meclisin 21 Temmuz 1846 tarihli toplantısında, eğitime ilişkin yapılacak çalışmaların genel bir çerçevesi çizilerek atılacak adımlar belirlenmiştir. Buna göre öğretimin sıbyan ve rüştiye mektepleri ile Darülfünun'dan müteşekkil ilk, orta ve yüksek olarak üç basmağa ayrılması, mekteplerin idaresi için ayrı bir birimin oluşturulması ile bu kurumlardaki eğitiminin düzenlenmesi hususunda gerekli kararların alınması için Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri âzâsı Emin Paşa başkanlığında ve Nakibü'l-eşraf Esat Efendi, Saib Muhib Efendi, Ali Efendi, Mehmet Paşa, İzmirli İsmail Paşa ve [Keçeci-zâde] Fuat Efendi'den müteşekkil Meclis-i Maarif-i Umumiye adıyla daimî bir meclisin kurulmasına karar verilmiştir. Böylece 19 Şubat 1845 tarihinde kurulan Meclis-i Muvakkat'ın çalışmalarını yaklaşık bir buçuk yıl sonra 21 Temmuz 1846 tarihinde tamamlamasının ardından daimi nitelikte Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur.[14]

Daimî meclis, önceden alınan kararları uygulamak üzere çalışmalarını sürdürmüştür. Bu kapsamda, tahsilin ilk kademesi olan hâlihazırda temel dini ve

---

10 Adından da anlaşılacağı üzere ön çalışmaları yapmak üzere geçici olarak kurulan bu meclisten Meclis-i Maarif-i Umumiye olarak da bahsedilmektedir. Nitekim, bu Meclise üye olarak 17 Eylül 1846 tarihinde atanan Halim Molla Efendi ile 6 Aralık 1846 tarihinde atanan Ziver Efendi'nin atanma yazılarında Meclis'ten Meclis-i Maarif-i Umumiye olarak söz edilmektedir. Bk. BOA. İ.DH. 126/6464; İ.DH. 131/6728.

11 BOA. İ.MSM. 25/653; İ.MSM. 3/46. Meclisin kuruluşu ve üyeleri daha sonra Takvim-i Vekâyi'de yayınlanarak ilan edilmiştir. Bk. Takvim-i Vekâyi, nr. 283.

12 BOA. A.MKT.24/87; A.MKT. 68/1; A.MKT. 135/93.

13 BOA. İ.MSM. 25/675.

14 Takvim-i Vekâyi, nr. 303; Mahmud Cevad, s. 22-23; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 231; Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922*, TTK Yayınevi, Ankara 2008, s. 231.

ahlaki bilgilerin öğretildiği mevcut sıbyan mekteplerinin küçük, daha ileri düzeyde derslere yer verilerek tahsilin ikinci kademesi olarak düzenlenecek mekteplerin ise büyük mektepler olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Meclis, her iki tür mekteplerdeki öğretim usullerinin düzenlenmesi çerçevesinde, mektep hocaları için öğretim usullerine dair bir talimatın hazırlanması, hocaların atanmasında liyakatin aranması, öğretimin basamaklara ayrılması ve imtihan usulleri için ayrıca çalışma yapacaktır. Meclis, yine daha önceki Meclis-i Muvakkat kararları arasında bulunan, alınan kararların uygulanması ile ilgilenmek üzere ayrı bir birimin kurulması gerektiğine de işaret etmiştir:

"…mekâtib-i mezkûre nizâmâtının icrâ'ât-ı fi'iliyesine bakmak ve 'ale'd-devâm nezâretle nizâmât-ı mezkûrenin teferru'âtında îcâb idecek ta'dîlâtı meclisin müzâkeresine havâle iderek yapılan şeyleri dahi irâe ve ityân itmek ve'l-hâsıl meclisin vâsıta-i fi'iliye-i nezâreti olmak üzere…".[15]

1.2. Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin Kurulmasından Sonra İlköğretim

Meclis-i Maarif-i Umumiye'de alınan kararlar, derhal uygulamaya konulmuş, 3 Ocak 1847 tarihinde Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurularak nezarete önce Vakanüvis Esat Efendi, yaklaşık bir yıl sonra da nezaret, müdürlüğe tahvil edilerek Kemal Efendi tayin edilmiştir.[16] Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile ilki, planlamanın yapılarak kararların alındığı, diğeri ise alınan kararların uygulanması ve denetlenmesinin sağlandığı iki temel kurum oluşturulmuş ve eğitim sisteminin merkez teşkilatının temeli atılmıştır. Nezaretin adı daha sonra 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti olarak değişmiş ise de danışma ve yürütme olarak belirlenen bu temel yapı sonraki yıllarda da devam etmiş, yürütme kısmı yeni birimlerin eklenmesi ile daha da genişlemiştir.

Nezaretin kurulmasından sonra İstanbul'daki mektepler ilki 6-10 yaşlar arasındaki çocukların devam edeceği 4 yıl süreli sıbyan mektepleri, diğeri ise 10 yaşından büyüklerin devam edeceği 2 yıl süreli rüştiye mektepleri olarak ikiye ayrılmıştır.[17] Yapılan çalışmalar sonunda Maarif-i Umumiye Nezareti'nin

---

15 BOA. İ.DH. 129/6634, lef 2 ve 3.

16 Nazırlık görevine önce Esat Efendi, bk. BOA. İ.DH. 134/6903, aynı yılın Aralık ayı sonunda ise müdürlüğe tahvil edilen göreve Kemal Efendi, yardımcılığına ise ulemadan Hafız Vehbi Efendi tayin edilmiştir. Bk. İ.DH. 163/8475; C.MF. 133/6606. Ayrıca, bk. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 236. Kemal Efendi (daha sonra Paşa)'nin hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için, bk. Eyüp Cücük, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2020.

17 BOA. İ.DH. 148/7648.

kurulmasından az öncesine kadarki süreçte İstanbul'da 7 rüştiye mektebi kurulmuştur.[18]

1847 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulup mektepler sıbyan ve rüştiye olarak iki kısma ayrıldıktan sonra sıbyan mektebi hocaları için hazırlanan talimatnamede öğrenime başlama yaşı, mektebe devam zorunluluğu, imtihanlar ve öğretim programı gibi hususlara yer verilmiştir.[19] Bu esnada derslerde okutulacak kitaplarla ilgili çalışmalar yapılarak, mekteplerde akaide dair muhtasar risaleler okutulması kararı çerçevesinde Kasapbaşızâde İbrahim Efendi'nin risalesine yer verilmiştir.[20]

Sıbyan mekteplerine devam mecburi olup, aksi durumda velilerin cezalandırılması söz konusudur. Bununla birlikte, mektep vakitlerinde sokaklarda beyhude gezen çocukların güvenlik görevlileri tarafından izlenip, korkutulmadan tutularak, *bila-ihâfetin ahz ü girift*, hocalarına teslim edilmeleri yoluna başvurulması, eğitim çağındaki çocukların devamları konusunda alınan kararların uygulanmasının pek de kolay olmadığını göstermektedir.[21]

1.3. Maarif-i Umumiye Nezareti'nin Kurulmasından Sonra İlköğretim

İlköğretimin ıslahı 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile yeniden ele alınmış, mektep binalarının tamiri yanında öğretimin daha verimli hale getirilmesi için çaba sarfedilmiştir. Yeni sıbyan mekteplerinin kurulması söz konusu değildir; zira vakıflara bağlı olarak faaliyet gösteren bu mekteplerin idaresi Evkaf Nezareti ve Meşihat'a bağlıdır. Harap ve kullanılamaz vaziyette olduğu tespit edilen 200 sıbyan mektebinin tamiri de Evkaf Nezareti tarafından yapılacaktır; ancak hepsinin aynı anda tamiri için mevcut vakıf gelirleri yeterli olamayacağı için bir plan dâhilinde peyderpey yapılması gerekmektedir.[22] Maarif-i Umumiye Nezareti, onarım konusunda Maliye Nezareti'nden talepte bulunmuştur.[23]

Her ne kadar sıbyan mekteplerinin üzerinde rüştiye mektepleri açılmış ise de sıbyan mekteplerindeki eğitimin yoluna konulamaması, rüştiyelerdeki eğitimi

---

18 BOA. İ.MVL. 371/16285.

19 Söz konusu talimat, 21 Rebiülahir 1263 (8 Nisan 1847) tarihinde basılmıştır. Bk. *Emr ü İrade-i Hayriyet-ifade-i Hazret-i Şahane Mucebince Verilen Nizamına Tatbikan Etfalin Talim ve Tedrisi ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'ta Olunacak Talimattır*, İstanbul 21 Rebiulâhir 1263.

20 BOA. İ.MVL. 91/1865.

21 BOA. MVL. 288/19; A.MKT.MHM. 151-123.

22 BOA. A.MKT.NZD. 245/94.

23 BOA. A.MKT.NZD. 250/32.

olumsuz yönde etkilemiştir. Maarif Nezareti'nde 1862 yılı sonunda oluşturulan komisyonun raporunda, sıbyan mekteplerinin pek çoğunda eğitimin oldukça verimsiz olduğu, okuma-yazmanın yeterince öğretilemediği, mezunların rüştiye mekteplerinde zorluk çektikleri belirtilmiştir. Raporda, Meclis-i Muvakkat tarafından belirlenen esasların uygulanmasının çözüme katkı sağlayacağı, İstanbul'da belirlenen 12 bölgedeki merkez mekteplerine her bölgeden ikişer mektep daha ilave edilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Belirlenecek toplam 36 mektepte öğretimin yeni usulle yapılması ve bu mektepler için imtihanla belirlenecek muallimlerin görevlendirilerek maaş ödenmesi, ayrıca bu mekteplerdeki talebeler için birer taş levha, kalem ve divit verilerek, bütün masrafların Maliye Nezareti tarafından karşılanması gerektiği belirtilmektedir. Maarif Meclisi ve Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edilen raporda, toplam 36 mektebin numune (pilot) olarak belirlenmesi ve daha sonra bu uygulamaya diğer mekteplerin de katılması önerilmektedir[24].

Islah çalışmaları bir taraftan pilot mekteplerde uygulanmaya çalışılırken diğer taraftan da mekteplerde okutulacak dersler ile muallimlerin eğitimi ve masrafların karşılanması konusunda çalışmalar yapılmıştır. Sıbyan mektepleri ile ilgili çalışmaların rüştiyeler ile birlikte ele alındığı dikkati çekmektedir. 1868 yılı Ocak ayında toplanan Meclis-i Maarif, rüştiye mekteplerinin başarısının, bu mekteplerin talebe kaynağı olan sıbyan mekteplerinin başarısına, bunun da muallimlerin yeterliliklerine bağlı olduğunu belirterek yukarıda sözü edilen çalışmaları başlatmıştır. Meclis ayrıca rüştiye mektebi süresinin 5 yıla çıkartılarak programlarının buna göre düzenlenmesine, fakir aileler dışında, talebelerin ailelerinden gelir düzeylerine göre sadece sâlye adıyla alınacak yıllık ücretle yetinilmesine, hocaların avâid[25] adıyla talebelerden her hafta para almalarının önlenmesine karar vermiştir. Karar, Meclis-i Vâlâ'da görüşülürken, pilot olarak belirlenen sıbyan mekteplerinin vakıf gelirlerinin Evkaf Hazinesi'nden Maarif Nezareti'ne aktarılması konusu da eklenmiştir ki bu karar, sıbyan mekteplerinin Maarif Nezareti'nin denetimine geçmesi konusunda önemli bir adım olarak kabul edilebilir.[26] Alınan kararlar, aynı yılın Temmuz ayında sıbyan mektepleri için hazırlanan 10 maddelik nizamname layihası ile geliştirilerek karara bağlanmıştır. Layihada mektebe başlama yaşı 6 olarak belirlenerek, okutulacak derslere yer verilmiştir. Buna göre kız ve erkek çocuklar için ayrı ayrı açılacak sıbyan

---

24 BOA. MVL. 852/56; İ.MVL. 481/21788.

25 Sâlyane, Tanzimat öncesinde bazı devlet memurlarına senelik olarak ödenen ücrettir. Avâid ise aidat kelimesinin çoğulu olarak, tahsis edilen düzenli gelir anlamında kullanılan bir tabirdir. Bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I-III, MEB Yayınevi, İstanbul 1993, s. I/112, III/111. Belgede sâlye ifadesinin sıbyan mektebi hocalarına ödenen yıllık, avâidin ise haftalık ücret için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

26 BOA. İ.MVL. 584/26278.

mekteplerindeki 4 yıllık öğrenim süresi içerisinde toplam üç hatim yanında Ahlak Risalesi, İlmihal, Tecvid, Yazı, Malumat-ı Nafia, Coğrafya ve Â'mâl-i Erbaa (Aritmetik) derslerine yer verilecektir. Talebeler 4 yıllık eğitimden sonra imtihan edilerek rüştiye mektebine başlamadan önce hazırlık sınıflarına (idadi) kabul edilecektir. Daha sonra başarılı talebelerin kabul edilecekleri rüştiyeler için ayrı programlar hazırlanacaktır.[27]

Tanzimat yıllarında sıbyan mektepleri ile ilgili önemli bir uygulama, 6 yaşından büyük çocuklar için kız ve erkek mekteplerinin ayrılmasıdır.[28] Dönemin başlarından itibaren devam eden bu uygulama Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile de kayıt altına alınmıştır.[29] Uygulanmasına ciddi biçimde hassasiyet gösterilen ayırıma riayet edilmesi için Meclis-i Maarif tarafından kaleme alınan ikaz yazısı mahalle imamları aracılığı ile mektep muallimleri ve ahaliye duyurulmuş, uymayan mektep muallimlerinin görevlerine son verilmesi gündeme gelmiştir.[30]

1.4. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Sonrasında İlköğretim

İlköğretim düzenlenmesi konusunda daha sonra atılan önemli bir adım, eğitim teşkilatının işleyişini belirleyen geniş kapsamlı ilk düzenleme olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hazırlanmasıdır. Nizamnamede ilk, orta ve yüksek dereceli olarak üçe taksim edilen mekteplerden sıbyan mektepleri ve rüştiyeler ilköğretim kurumları olarak belirlenmiştir ki günümüzdeki ortaokullara tekabül eden rüştiyelerin ilköğretim kapsamına alınarak ilköğretimin ikinci basamağı olarak kabul edildiği ilk uygulamadır. Rüştiyeler ilköğretim kurumu kabul edildiği için geleneksel anlayış muhafaza edilerek sıbyan mektepleri yanında rüştiyelerin de dini cemaatlere göre ayrı ayrı açılması kararlaştırılmıştır. Yine nizamnamede öğrenim süresi her biri için 4 yıl olarak belirlenen sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okutulacak derslere yer verilmiştir. Mektepler, dini cemaatler için ayrı açıldığından din dersleri yanında Kur'an-ı Kerim, Tecvid ve İlmihal dersleri Müslümanlara mahsus; ancak Elif-bâ, Yazı, Tarih, Coğrafya, Hesap gibi dersler her mektepte ortak olarak okutulacaktır.

Sıbyan mekteplerindeki yenileşme çalışmalarının öncelikle belirlenen pilot mekteplerde uygulanması çalışmaları, nizamnamenin hazırlanmasından sonra da geliştirilerek devam etmiştir. Bu dönemdeki çalışmaları ilki mekteplerin muallim maaşları ve sair giderlerinin tesviyesi, diğeri eğitimin kalitesinin artırılması için yapılanlar olarak iki kısma ayırmak mümkündür.

---

27 BOA. ŞD. 205/5.
28 BOA. A.MKT.NZD. 169/37.
29 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 15.
30 BOA. MF.İBT. 1/51; MF.MKT. 10/91.

Daha önce teşebbüs edilen, muallim maaşlarının vakıf gelirlerinden, yetmediği takdirde ahaliden toplanacak gelirlerden teşkil edilecek sandıklardan karşılanması işi Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 198. maddesi ile kayıt altına alınmıştır. Öteden beri carî olan bu uygulama böylece yasal hale gelmiştir. Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra 1875 yılında hem mekteplerdeki eğitimin geliştirilmesi hem de masrafların karşılanması meselesi tekrar ele alınarak 34 maddelik bir talimat hazırlanmıştır.[31] Buna göre, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki sıbyan mektepleri bir veya birkaç mahalleden oluşan 23 daireye, daireler de şubelere ayrılarak, her daire için birer Meclis-i Tedrisiye, şubeler için de birer Tedris Şubesi oluşturulmuştur. Mahallenin imam, muhtar ve ileri gelenlerinden oluşan meclislerin görevi, mekteplerin yönetim, eğitim ve diğer ihtiyaçlarını gidermekten ibarettir. Mekteplerin malî ihtiyaçlarının karşılanması iki kaynağa bağlıdır: Vakıf geliri ve velilerden toplanacak ücretler. Talimata göre, mektep vakıflarının gelirleri Evkaf Nezareti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilecek, ayrıca her şube mektep velileri için belirlenen ücretleri temin ederek masrafları karşılayacaktır.[32]

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve ardından sıbyan mekteplerinin idaresi için Tedris Meclislerinin kurulması hakkında hazırlanan talimat, sıbyan mekteplerinin idarî ve malî yapılanmasında olduğu gibi eğitimin düzenlenmesi konusunda da önemli bir değişime yol açmıştır. Daha önceki dönemlerde başlayan çalışmaların neticesi olarak ortaya çıkan bu talimat, Meşihat ve Evkaf'a bağlı sıbyan mekteplerinin, yönetiminin Maarif Nezareti'ne geçmesi konusunda önemli bir aşamadır[33]. Eğitim ve mali yönetim açısından atılan bu adım, iptidaî mekteplerinin kurulması ile program ve öğretim usullerindeki yenilikleri de kapsayacak şekilde genişletilerek sürdürülmüştür.

Dönemin sonuna yaklaşıldığında, ilköğretim konusunda atılan en önemli ve somut adım, iptidaî mekteplerinin kurulmasıdır. Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn adlı kitabındaki öğretim usullerinin uygulandığı iptidaî mekteplerinin açılması Osmanlı döneminde ilköğretim alanında önemli bir gelişmedir.[34] İlki 1874 yılında Nuruosmaniye'de açılan iptidaîler, sıbyan

---

31 1872 yılında başlatılan çalışmalar neticesinde, bk. BOA. ŞD. 205/55; ŞD. 206/44, önce layihası hazırlanan talimata, bk. ŞD. 207/25, daha sonra son şekli verilmiştir. Bk. "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Bulunan Mekâtib-i Sıbyaniye'nin İdaresi İçin Ahalice İntihab Olunacak Âzâdan Mürekkep Olmak Üzere Teşkil Olunacak Meclis-i Tedrisiye ve Şubelerinin Suret-i Teşkiliyle Vazifeleri Hakkında Talimattır". BOA. İ.MMS. 51/2250.

32 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, mad. 22, 30.

33 Takvim-i Vekâyi, nr. 176; Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi* I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 459.

34 Rehnümâ-yı Muallimîn-i Sıbyan'ın 1874 yılında Nuruosmaniye Sıbyan Mektebi'nde uygulanmaya başlanmasından iki yıl önce, henüz Meclis-i Maarif tarafından tetkik edildiği

mekteplerinden sadece öğretimde yer verilen usuller değil, aynı zamanda muallimlerinin Darülmuallimîn mezunlarından atanması ve yönetimlerinin Maarif Nezareti'ne ait olması açısından da farklıdır. Bundan sonraki süreçte iptidaîler Türk eğitim sisteminin ilköğretim basamağında yaygınlaştırılması esas kabul edilen model kurumlar olmuştur. İptidaîlerin kurulmaya başlanması, yıllardır çaba sarf edildiği halde bir türlü ıslah edilemeyen ve geleneksel yapısından kurtarılamayan sıbyan mekteplerinin kendi haline terk edilerek çözümün, yeni bir kurumun oluşturulmasında görülmesinin bir sonucudur. Esasen böyle bir yaklaşım, eğitimde yenileşmenin başladığı II. Mahmut ve Tanzimat'ın ilanından sonraki genel yaklaşımın medreseden sonraki diğer ve son örneğidir. 1839'dan sonra kurulmasına başlanan yeni eğitim sistemi, orta ve yükseköğretimi içeren medresenin dışına çıkılarak gelişmiştir. 1874 yılında iptidaîlerin kurulmaya başlanması ile bu defa ilköğretim, sıbyan mektebinin dışına çıkarılmıştır. İkisi arasındaki fark, ilkinde medrese ıslah edilmeye çalışılmamış iken ikincisinde sıbyan mekteplerinin ıslahı için yaklaşık 35 yıl çaba sarf edilmesidir. Buna rağmen çözüm yine eskinin onarılmasında değil, yenisinin kurulmasında bulunmuştur. İptidaîlerin açılması ile birlikte yeni eğitim teşkilatında geleneksel eğitim kurumları terkedilmiştir.[35]

2. İlköğretime Öğretmen Yetiştirme ve Darülmuallimîn'in Kurulması

Klasik dönemde sıbyan mektebi hocalarının ayrıca eğitilmesi söz konusu olmayıp, sıbyan mekteplerinde muallimlik yapanlar genellikle az-çok medrese yahut başka bir ortamda eğitim görmüş cami görevlileri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında aksayan ilköğretimin en büyük problemlerinin başında mektep hocalarının yetersizliği gelmektedir. Vakıflara bağlı mekteplerin muallimlik cihetlerinin kimi zaman; hatta çoğunlukla bir hak olarak görülmesi sonucu muallimlik için gereken ehliyet ve yeterlilik anlam ve değerini kaybetmiş, muallimlik çoğu zaman tevarüs edilen bir geçim kapısı haline gelmiştir.[36] Zaten

esnada, diğer mekteplerde uygulanmaya başlanmasında sakınca görülmemiştir. Bk. BOA. MF.MKT. 2/181.

35 Her ne kadar II. Meşrutiyete kadar açık kalsa da Enderun'u sürecin dışında tutmak gerekir. Zira zaten sınırlı ve kapalı bir niteliği haiz olan Enderun, yenileşme döneminde tamamen kendi halinde kalmış ve etkinliğini tamamen kaybetmiştir.

36 Sıbyan mektebi muallimliği vazifeleri sahiplerinin vefatından sonra görevlerinin çocuklarına veya yakınlarına verilmesi adeta bir gelenek halini almıştır. Mesela, bk. BOA. AE.SAMD.III. 41/4061; C.MF. 5/237; C.MF. 6/280; C.MF. 21/1022. Kimi belgelerde görevi tevarüs edenlerin yeterliliğe sahip oldukları belirtilmektedir; ancak vurgulanması gereken husus, esasen bir kamu görevi olan muallimliğin herkese açık olmayıp görevlilerin vefatlarından sonra

süreç içerisinde yaşananlar ve ıslah için yapılan çalışmalardaki tespit ve ifadeler de bu durumu ortaya koymaktadır.

Mekteplerdeki eğitimin yoluna konulması hususunda yapılan çalışmalarda üzerinde en fazla durulan konulardan birisi sıbyan mektebi muallimlerinin durumu olmuştur. Muallimlerden bir kısmı görev yapabilecek niteliklere sahip değildir. Başarılı olanları ise gelirlerinin azlığı nedeniyle başka işlerle meşgul oldukları için kendilerini bütünüyle mesleklerine verememektedir. Mevcut olanlarla birlikte, yeni açılan yahut pilot olarak belirlenen sıbyan mekteplerinde ihtiyaç duyulan muallimlerin temini için bazı yollara başvurulmuştur. İlk olarak, 1845 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurularak mekteplerin sıbyan ve rüştiye olarak iki kısma ayrılmasından sonra, sıbyan mekteplerinde görev yapan hocalar için, öğrenime başlama yaşı, mektebe devam zorunluluğu, imtihanlar ve öğretim programı gibi hususların belirlendiği yukarıda bahsettiğimiz 1847 tarihli talimatname hazırlanmıştır. İkinci olarak, mevcut muallimlerden yeterli olanları imtihanla tespit edilerek görevde tutulmuş ve eksikliklerini gidermek üzere Darülmuallimîn'e devam etmeleri istenmiştir. Yetersiz olanlar belirli bir yaşa gelmiş ve başka bir iş yapabilecek durumda olmadıklarından yahut verdikleri hizmetlere hürmeten, genellikle ikinci muallim olarak pasif görevde tutulmuş ve tahsisatlarının ödenmesine devam edilmiştir. Üçüncü bir yol ise meseleye kalıcı çözüm üretmek amacı ile Darülmuallimîn'in açılması olmuştur.

Darülmuallimîn'in kurulmasına Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kararı üzerine ilk defa 1847 yılında teşebbüs edilmiştir. Rüştiye mekteplerindeki öğretimin yoluna konulması için gerekli olan muallimlerin yetiştirilmesi amacıyla Mekkîzâde Asım Efendi'nin kabri civarında açılacak Darülmuallimîn'e 30 talebenin kabul edileceği belirtilmektedir. Darülmuallimîn, 16 Mart 1848 (10 Rebiülahir 1264) tarihinde Fatih'te açılmıştır.[37] Ancak, geçen 2,5 yıl sonunda beklenen başarı elde edilemeyince Ahmet Cevdet Efendi'nin tayini ile kurumun yeniden ihyasına girişilmiştir.[38] Darülmuallimîn'in nizamnamesi 1851 yılında

---

yakınlarının yasal hakkı olarak kabul edilmesidir. Bu durum, doğal olarak yeterliliğe ne kadar riayet edildiği konusunda endişeyi de beraberinde getirmektedir.

37 BOA. İ.DH. 155/8034; Takvim-i Vekâyi, nr. 372. Açılması 1847 yılında planlanan Darülfünun'un inşasına başlandığında Darülfünun içerisinde ayrı bir mahalde bir Numune Sıbyan Mektebinin kurulmasından söz edilmekte ise de hayata geçtiğine dair bilgimiz bulunmamaktadır. Bk. BOA. İ.MSM. 25/657. Modern bir zihniyet ve yöntemle öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Darülmuallimîn, bugün Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi çatısı altında öğretmen yetiştirmeye devam etmektedir.

38 Alınan talebelerin çoğunun tembel oluşları ve kabiliyetsizliklerinden dolayı başarılı olamadığı, "…. adem-i kabiliyet ve gûşişlerinden nâşi fünûn-ı matlubeyi tahsil edemedikleri…" belirtilmektedir. Bk. BOA. İ.MVL. 195/6008; A.AMD. 28/23.

hazırlanarak çalışma esasları belirlenmiştir.[39] Söz konusu girişimden sonra bu defa sıbyan mektepleri için yeni usulde (usûl-i cedîd) öğretim yapacak muallimlerin yetiştirilmesi için ikinci muallim mektebi Darülmuallimîn-i Sıbyan adıyla 1858 yılında Süleymaniye'de açılmıştır. Maarif Nezareti tarafından yapılan ilanda Sarf, Nahiv, Mantık ve Farsça yanında, Hesap'tan dört işleme (â'mâl-i erbaa) kadar ders görmüş kimseler arasından imtihanla kabul edilecek ilk 50 talebeye öğrenimleri boyunca 30 kuruş aylık verileceği belirtilmektedir.[40] Ancak bu teşebbüsün hayata geçmediği 1868 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Maarif Nezareti tarafından hazırlanan tezkere Şûrâ-yı Devlet'te görüşülerek, sıbyan mektepleri için muallimler yetiştirmek amacı ile Sıbyan Mekâtibi Darülmuallimîni adı ile bir kurumun açılmasına karar verilmiştir. Tezkerede ayrıca, açılacak Darülmuallimîn talebelerinin Kâfiye'ye kadar ders okumuş medrese talebeleri arasından belirleneceği, programında yer verilecek Coğrafya, İlm-i Hesap, Türkçe Okuma-Yazma (Kıraat ve Kitabet) derslerini okutmak ve idaresi için iki muallim, bir müdür ve mubassır tayin edilerek, Rüştiye Darülmuallimîninde olduğu gibi talebelere 30 kuruş aylık verileceği belirtilmiştir. Şûrâ-yı Devlet, sıbyan mekteplerinde Türkçe okuma-yazma öğretileceği için, Darülmuallimîne kabul edilecek talebelerin meramını ifade edebilecek kadar Türkçeye hâkim olmalarının gerekli olduğunu ileri sürerek, kabul edileceklerin sadece Arapça görenler arasından değil, bu şartı taşıyanlar arasından belirlenmesi gerektiğini, ayrıca maaş ödenen talebenin mezuniyetten sonra görevi kabul etmemesi halinde tazminat ödemesi gerektiğini belirtmiştir.[41] Bu defaki teşebbüsün ciddi olduğu, Darülmuallimîn binası olarak düşünülen Matbaa-i Atîka'nın boşaltılması için Seraskerliğe yazılan yazıdan anlaşılmaktadır.[42] Darülmuallimîn-i Sıbyan ilk defa, Maarif-i Umumiye Nazırı Safvet Esat Mehmet Paşa, Şûrâ-yı Devlet Maarif Kısmı azaları ile reisi Kemal Efendi ve Meclis-i Maarif üyelerinin katıldığı törenle 28 Recep 1285/14 Kasım 1868 Cumartesi günü açılmıştır.[43] 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde rüştiye, idadî ve sultanîler için muallim yetiştirmek üzere üç şubeden müteşekkil bir büyük Darülmuallimîn yanında kız sıbyan ve

---

39 BOA. İ.MVL. 211/6894. Nizamnamenin tarihi 1 Mayıs 1851'dir; ancak Müdür Ahmet Cevdet Efendi'nin gerekçesi ile hazırlaması ve Meclis-i Maarif-i Umumiye'de görüşülmesinin ardından 1 Şaban 1267/1 Haziran 1851 tarihinde iradesinin alındığı anlaşılıyor ki bu tarih, yürürlük için esas olmalıdır.

40 BOA. MF.MKT. 5/179.

41 BOA. A.MKT.MHM. 419/15.

42 BOA. A.MKT.MHM. 419/77. Burası, Sadrazam Kaptan-ı Derya Basmacızâde İbrahim Paşa Camii'nin bitişiğinde, Dârü't-Tıbaâti'l-Âmire olarak kullanılan hamamın 1912 yılında yıkılarak Medresetü'l-Kuzât için inşa edilen ve günümüzde İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi olarak kullanılan binanın bulunduğu yerdir. Bk. Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi", DİA, XXI, 343-345.

43 Takvim-i Vekâyi, nr. 1025.

rüştiye mektepleri için muallimelerin yetiştirileceği Darülmuallimât'ın kurulacağı belirtilmiştir (mad. 52-78). Nizamnamede ayrıca sıbyan mekteplerine muallim olarak atanacakların Osmanlı vatandaşı olmaları, Darülmuallimîn-i Sıbyan mezunu veya imtihan sonucu şehadetname almış olmaları gerektiği ve şehadetnamesi olanların diğerlerine tercih edileceği belirtilmiştir (mad. 178). Nizamnamede erkek sıbyan mektebi muallimlerinin atanmaları ile ilgili esaslara yer verilmiş olmasına rağmen Darülmuallimîn-i Sıbyan, sözü edilen büyük Darülmuallimîn içerisine alınmamıştır.

1868 yılında açılan Darülmuallimîn-i Sıbyan, açılmasından sonra bir süre kapalı kalmış; daha sonra Derviş Paşa'nın nezareti zamanında 1872 yılı Ağustos ayında tekrar faaliyete geçerek müdürlüğüne Mehmet Efendi atanmıştır.[44] İki yıl sonra, 1874 yılında Nuruosmaniye Sıbyan Mektebi, numune mektebi olarak belirlenerek, hocalığına Darülmuallimîn-ı Sıbyan talebesinden Malatyalı Osman Efendi tayin edilmiştir.[45] Söz konusu mektep, yeni öğretim yöntemlerinin uygulandığı iptidaî mekteplerin ilki olmuştur. Sıbyan darülmuallimînleri Tanzimat dönemi sonuna kadar taşrada Bosna, Girit ve Konya'da da açılmıştır.[46]

Sıbyan mektebi muallimlerinin yetiştirilmesi için yapılan girişimler, ihtiyaç duyulan sayı ve nitelikte muallimin temininde yetersiz kalmıştır. İhtiyacın karşılanması amacıyla medrese talebelerinden belirli düzeyde eğitim görmüş olanlarından imtihanda başarılı olanları 6 ay süreyle Darülmuallimîn-i Sıbyan'da eğitim gördükten sonra göreve atanmalarına karar verilmiştir.[47] Benzer bir uygulama taşrada da yapılmış, sıbyan mektepleri hocalarının vilayet merkezleri, mutasarrıflık ve kaymakamlıklarda yetkililer tarafından imtihan edilerek, başarılarına göre mekteplerde görevlendirilmeleri, başarısız olanların ise eksikliklerini ikmal ettikleri takdirde görevlendirilmeleri istenmektedir.[48]

Sıbyan mektepleri muallimeleri için 2, rüştiye mektepleri muallimeleri için 3 yıl öğretim süreli iki kısım olarak planlanan Darülmuallimât'ın 3 yıl süreli kısmının faaliyete geçmesi için çalışmalara nizamnamenin yayınlanmasından hemen ardından başlanarak bina, memur ve talebelerin temininden sonra 26 Nisan 1870 (24 Muharrem 1287) tarihinde açılan mektep daha sonra başka bir binaya

---

44 BOA. MF.İBT. 1/77; MF.MKT. 3/171; İ.DH. 657/45710; MF.MKT. 4/145; Mahmud Cevad, s. 126-127; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 1964, s. 33.

45 BOA. İ.DH. 679/47295.

46 BOA. İ.ŞD. 18/753; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 33.

47 BOA. ŞD. 205/11.

48 BOA. MF.MKT. 2/176.

taşınmıştır.[49] Darülmuallimât'a kız rüştiyelerinden mezun olanlar kabul edilmektedir.[50] Mektebin ilk kurulduğu yıllarda, talebe çekmek amacıyla kitaplar ücretsiz olarak verilmiş, ayrıca birinci sınıftakilere 60, ikinci ve üçüncü sınıftakilere ise 30'ar kuruş tahsis edilmiştir. Ancak sonraki yıllarda yeterli talebenin gelmesi üzerine kitapların ücretsiz olması usulü kaldırıldığı gibi birinci ve ikinci sınıf talebelerine ve başarılı olup sınıfını geçenlere 30'ar kuruş ödenmeye devam edilirken son sınıflara maaş ödenmesi usulünden vazgeçilmiştir.[51]

Darülmuallimât programında dil, coğrafya, hesap, yazı ve din dersleri yanında resim, müzik, nakış ve dikiş (hıyâtiye) derslerine yer verilmiştir. Resim dersi bir ara İngiltere tebaasından Madam Walker tarafından verilmiş, müzik dersi muallimeliği görevine Refika Hanım tayin edilmiştir.[52] Derslerde kullanılmak üzere dikiş makinası ve piyano gibi araçlar satın alınmıştır.[53] Talebelerin el işi ve dikiş konusunda da başarılı oldukları anlaşılmaktadır.[54] İlk defa 1872 yılında mezun veren Darülmuallimât'ı bitirenler kız rüştiyelerinde görevlendirilmiştir.[55]

3. Islahatın Taşraya Yayılması

İstanbul merkezli ıslahat taşraya da yayılmaya başlamıştır. Islahat kapsamında taşrada açılan rüştiyeler için muallim-i evveller İstanbul'dan gönderilirken muallim-i sânîler ile sıbyan mektebi muallimleri ise mahallerinden temin edilmektedir. Bu mekteplerdeki eğitimin denetlenmesi için bir teftiş sisteminin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için sürekli İstanbul'dan görevlilerin gönderilmesi masraflı olduğu için teftiş ve Maarif Nezaretinin talimatlarını uygulamak üzere 1868 yılından itibaren vilayet merkezlerinde 6, sancaklarda ise 4 üyeden mürekkep birer Meclis-i Maarif kurulması planlanmıştır.[56]

---

49 Takvim-i Vekâyi, nr. 372. Mektebin daha sonra taşındığı Atiyetullah Hanım'ın konağı aylık 1000 kuruşa kiralanmıştır. Bk. BOA. MF.MKT. 13/130.

50 BOA. MF.MKT. 62/76.

51 BOA. MF.MKT. 25/169; MF.MKT. 26/163.

52 BOA. MF.MKT. 1/15; MF.MKT. 12/130; MF.MKT. 20/10.

53 BOA. MF.MKT. 5/176; MF.MKT. 12/4.

54 Belgede, talebelerden Cenab ve Lütfiye Hanımların kendilerinin hazırladığı puşîde (Mushaf, kavuk, sandukalar üzerine örtülen örtü. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, s. 782) ve seccadeyi padişaha hediye ettikleri ayrıca kendilerine 100'er altın mükafat verildiği belirtilmektedir. Bk. BOA. MF.MKT. 637/44271.

55 BOA. MF.MKT. 1/147; MF.MKT. 3/14, 21; MF.MKT. 12/94; MF.MKT. 25/169; Mahmud Cevad, s. 111. Ayrıca, bk. Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüştiye Mektepleri*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 63-100.

56 BOA. ŞD. 205/3.

Taşradaki eğitimin düzenlenmesi konusunda İstanbul merkezli çalışmaların yanında yerel yönetimlerin özel gayret ve çabaları ile önemli girişimler de yapılmıştır. Mithat Paşa'nın valisi olduğu Niş Vilayetinden 1864 yılında yazılan yazıda, ahlâk ve okuma-yazma yanında terzilik, kunduracılık gibi sanatların öğretildiği Müslüman ve Hristiyan yetimlerin birlikte bulunduğu ıslahhanenin açıldığı belirtilerek masraflarının karşılanması için destek talep edilmektedir.[57] Mithat Paşa, iki yıl sonra Sadarete gönderdiği yazıda, Vilayette İslam sıbyan mekteplerindeki eğitimin yetersiz olması nedeniyle halkın çocuklarını göndermemeleri, rüştiye mekteplerinin ise sıbyan mekteplerinden talebe gelmemesi ve memurların yetersizliği yüzünden kapandığını, Hıristiyan ahalinin ise kendi sıbyan mekteplerinden mezun olan çocuklarını, daha üst düzeyde mektep olmadığı için Eflak, Sırbistan, Yunanistan ve Rusya'daki mekteplere gönderdiklerini belirtmektedir. Bunun önlenmesi için eğitim kalitesinin artırılarak sıbyan mekteplerinden mezun İslam ve Hıristiyan çocuklarının birlikte ve Türkçe eğitim göreceği 3 yıl süreli rüştiye, bunun da üzerinde şimdilik vilayet merkezinde olmak üzere 5 yıl süreli idadi mekteplerinin açılmasını önermiştir.[58] Söz konusu önerinin hem talebelerin yurt dışına gitmelerinin önlenmesi hem de bütüncül bir sistemin teşkili açısından tutarlı, daha sonra açılacak olan idadi mektepleri için de bir öncül olduğu görülmektedir. Bu teklifin vilayette uygulanmasının kabul edilip edilmediği hakkında bilgiye ulaşamadık; ancak tekliften yaklaşık 3 yıl sonra 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde rüştiyelerin üzerinde idadi mekteplerine yer verildiği bilinmektedir.

4. 1868 Tarihli Deftere Göre İstanbul ve Bilad-ı Selâse'de Sıbyan Mektepleri

Tanzimat öncesinde başlayan ve daha sonra devam eden eğitimin ıslahı çalışmaları içerisinde, sıbyan mekteplerindeki eğitimin düzenlenerek niteliğinin artırılmasına önem verilmiştir. Çalışmaların planlanması açısından mevcut mekteplerin ve talebelerin sayısı, mevkii, binaların durumu ve eğitime elverişli olup-olmadıklarının bilinmesi gerekmiştir. Bu amaçla, Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesi, 13 Ağustos 1868 tarihinde Maarif Nezareti'nden İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki[59] mevcut mekteplerhakkında kapsamlı bir çalışma yapmasını istemiştir:

---

57 BOA. A.MKT.MHM. 302/67.

58 BOA. MVL. 1073/21.

59 Bilâd-ı Selâse bazen İstanbul, Edirne ve Bursa için; ancak çoğunlukla İstanbul'a bağlı Galata, Eyüp ve Üsküdar için kullanılan resmi bir tabirdir. Bk. Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", DİA, VI, 151-152.

> "Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de ta'lîm ve tertîb-i etfâle mahsûs olan mekâtibin teksîr-i 'adedince ne derece ihtiyâç olduğu bilinip ona göre tedâbir-i lâzıme ittihâz kılınmak üzere ol bâbta ba'zı tahkîkât icrâsına lüzûm görünmüş olduğundan Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de mekşûf ve mesdûd ne kadar mekâtib-i sıbyân mevcûtdur ve vüs'at ve cesâmetleri nedir ve içlerinde rüşdiye ittihâzına elverişlileri var mıdır ve ta'mîrât-ı külliye ve cüz'iyeye muhtâc olanları ne mikdârdır buralarıyla etfâl-i müdâvimenin mikdârı me'mûr-ı mahsûsları ta'yîniyle mahalle mahalle tahkîk olunarak tafsîlât-ı meşrûhayı hâvî iktizâ eden cetvellerinin bi't-tanzîm irsâli husûsunun…."[60]

Maarif Nezareti, talep üzerine hazırladığı defteri 23 Kasım 1868 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e göndermiştir. Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı 40 sayfalık Defterde 12 merkezdeki sıbyan mekteplerinin her birinin adı, mevkii, açık veya kapalı olduğu, tamire muhtaç olup olmadığı, yapının inşa türü, ders yapılan mahallerinin genişliği ile talebe sayıları hakkında bilgiler verilmiştir.[61] Defter, söz konusu tarihte İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de, Fatih, Akmahmutzâde, Bayrampaşa, Sultan Selim, Eyüp, Sultan Beyazıt, Aksaray, Sultan Ahmet, Üsküdar, Beşiktaş, Tophane ve Kasımpaşa olmak üzere 12 merkezdeki sıbyan mekteplerinin sayısı, eğitime hangi düzeyde elverişli olduğu yanında, mevcut talebe sayısından hareketle Müslüman nüfusun okuma-yazma ve eğitim durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Defterden elde edilen bilgilerin Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesi esnasında bahsettiğimiz son hususa özellikle vurgu yapılmıştır.

Defterde yer verilen mektepler, yukarıda belirttiğimiz merkezler ayrı ayrı esas alınarak sıralanmıştır. Her mektebin adı, mevkii, açık-kapalı ve tamire muhtaç olup-olmadığına dair mevcut durumu, kız-erkek talebe sayısı, ne tür malzemeden inşa edildiği, oda sayısı ve ölçüleri ile önemli görülen diğer bilgilere yer verilmiştir. Fatih, Akmahmutzâde, Bayrampaşa, Sultan Selim ve Eyüp merkezleri dışında diğerleri için odaların sayısı belirtilmekle birlikte ölçüleri hakkında bilgi verilmeyip, bunun yerine binanın genel alanı ile ölçüler verilmekle yetinilmiştir. Yine mekteplerin belirtilen merkez içindeki mevki/semtleri belirtilmiştir. Bazı mektepler ise gerçek isimleri ile değil bilinen bir mevkiye nispetle yahut yakınlığına göre kaydedilmiştir.

Yapılan sayım sonunda hazırlanan Defter, Şûrâ-yı Devlet Daire-i Maarif'e havale edilerek elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir. Kurul raporunda, sayım sonunda elde edilen sayılarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki toplam 456 mektebin 271'inin açık, 96'sının kapalı, 89'unun

---

60 BOA. ŞD. 205/7, lef 2.
61 BOA. ŞD. 205/7, lef 3.

arsa halinde olduğu, açık ve kapalı mekteplerden 113'ünün kârgir, 246'sının ise ahşap malzemeden inşa edildiği, bunlardan yalnız 3'ünün rüştiyeye elverişli olduğu, mekteplerde ise 7609'u erkek, 4796'sı kız olmak üzere toplam 12405 talebenin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Yaptığımız inceleme sonunda, raporda verilen bilgilerle defterdeki bilgiler arasında birtakım farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Defterdeki bilgiler, hazırladığımız tabloda ayrıntılı ve kategorik olarak verilmiştir (Ek 1).

4.1. Mektep Binaları

12 merkezde toplam mektep sayısı 455 olarak tespit edilmiştir; ancak bu sayıdan talebesi olmayan, halen inşa halinde olan, kiraya verilen, satılan, harap ve arsa halinde olanlar çıkarıldığında faal durumdaki mektep sayısı 266'dır ki bunlardan bir kısmı müstakil binasında değil cami, ev, muvakkithane veya türbe içerisinde faaliyet göstermektedir. Ahşap, kârgir veya yarı kârgir olarak inşa edilen mekteplerden 80'i az, 115'i ise çok tamire muhtaç vaziyettedir. Tamire ihtiyacı olmayan, mamur mektep sayısı ise 113'tür. Bazı mektep binalarının ev (Bayrampaşa 27, 37; Kasımpaşa 33; Sultan Ahmet 18; Üsküdar 18), kütüphane ve depo (Sultan Ahmet 16, 17), Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye şubesi olarak kullanıldığı (Sultan Beyazıt 17; Aksaray 16), kiraya verildiği (Tophane 24), bazı mekteplerin çeşme ve şadırvan üzerinde olduğu (Eyüp 4, 5), yıkılan bir mektep arsasının ise kişi tarafından zapt edildiği (Bayrampaşa, 38) görülmektedir.[62]

Mekteplerin mevcut durumu ve tamir ihtiyacı Şûrâ-yı Devlet tarafından değerlendirilerek, binaların vakıf gelirleri ile onarılacağı ve amacı dışında kullanılanların da geri alınacağı belirtilmiştir:

> "Derdest müzâkere bulunan Maârif Nizâmnâme-i Umûmîsi ahkâmınca tahsîl mecbûrî olacağından şu mecbûriyetin ta'mîmen mevki-i icrâya konulabilmesi için evvel emrde iktizâ eden mekâtibin tedârik ve termîmesi lâzımeden idüğinden mekâtib-i mezkûrenin ashâb-ı hayır taraflarından bâ-vakfiye muhassas olan vâridât-ı seneviyyeleriyle fazla-i vakfiyeleri mikdârı Evkâf Hazînesi'nden bi't-tahkîk meydâna çıkarılarak mesdûd ve harâb olanlarının küşâd ve ta'mîrine bakılması ve şunun bunun tarafından gasb ile hâne ittihâz olunanlarının dahi tahliyeleri esbâbına teşebbüs buyurulması iktizâ eder...".[63]

---

62 Mekteplerin çeşme ve sebil gibi su yapıları ile birlikte inşa edilmeleri XVIII. asırda yaygınlaşmıştır. Bk. Eda Kızgın Eriş, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Sıbyan Mektepleri ile Birlikte Tasarlanan Çeşme Örnekleri", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 7 (2021), s. 235-265.

63 BOA. ŞD. 205/7, lef 1.

Genellikle tek, bir kısmı ise zemin ve üzeri olmak üzere iki katlı olan mekteplerde dershane, sofa, mahfil ya da çıkıntı adı verilen mekânlar yanında su kuyusu, bahçe ve muallimin ikamet edebileceği ayrı bir mekân bulunabilmektedir. Defterde, mektep binalarının tamir ihtiyaçları yanında söz konusu mekânlardan mevcut olanlarının kullanıma elverişli olup-olmadıkları ve boyutları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Defterde yer alan mekân ve arazi ölçümlerinde, bugünkü karşılığı yaklaşık 75 cm olan zirâ' kullanılmıştır.[64]. Bununla beraber, ölçülerle ilgili kimi yerlerde "tahminen" ifadesine yer verilmesi, ölçümlerin en azından bir kısmının ölçüme değil gözleme dayalı olduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle verilen bilgilerin yaklaşık olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Yapılan yoklamanın amacının binaların mimari özelliklerinin değil mevcut durumları ve eğitime ne kadar elverişli olduklarının tespiti olduğu göz önüne alındığında bunu yadırgamamak gerekir. Buna rağmen verilen bilgiler, özellikle bu konuda yapılan çalışmalardaki bilgilerle karşılaştırılarak anlamlı ve güvenli, en azından genel bir kanaat verecek hale getirilmeye çalışılmıştır. Karşılaştırma imkânı olan mektepler için defterde verilen bilgilerle, daha ayrıntılı bilgilerin yer verildiği çalışmalardaki bilgiler karşılaştırıldığında aralarında uyum olduğu gibi defterdeki kimi bilgilerde eksikliklerin olduğu tespit edilmiştir. Mesela defterde, Süleymaniye Mektebi (Sultan Bayezid, 5)'nin "tahminen 150 zirâ' üzerine mebni, kârgir ve 1 odadan ibaret olduğu" bilgisi yer almaktadır ki bu alan yaklaşık 112 m²'ye tekabül etmektedir. Günümüzde yapılan bir çalışmada mektebin 7x5,90 m ölçülerindeki giriş mekânının dışında 5,90x8,90 m ölçülerinde dikdörtgen bir dershanesi yanında kapalı bir bahçesi bulunduğu belirtilmektedir. Bu bilgilerden mektebin toplam kapalı mekânının yaklaşık 94 m² olduğu anlaşılmaktadır. Buna bahçe de katılırsa toplam alanın defterdeki ölçümle uyumlu olduğu görülmektedir. Defterde, Sultan Selim Mektebi (Sultan Selim, 20)'nin, "tûl 10, arz 10 zirâ' (56,25 m²) boyutlarında kârgir bir odası" olduğu belirtilmektedir. Günümüzdeki çalışmada ise söz konusu odanın 7,60x7,60 boyutlarında olduğu (57,76 m²) belirtilmektedir ki her iki bilgi uyumludur. Defterde, Atik Valide Sultan Mektebi (Üsküdar, 23)'nin "170 zirâ' (128 m²) üzerine mebni kârgir 1 odadan ibaret" olduğu belirtilmektedir. Günümüzdeki çalışmada ise söz konusu odanın 8,24x8,07 m ölçülerinde (67 m²) olduğu belirtilmektedir. Mektebin, defterde sözü edilmeyen bahçesi de hesaba katıldığında her iki ölçümün yaklaşık uyumlu olduğu ileri sürülebilir.[65] Baş Halife El-Hac Süleyman Efendi Mektebi'nin (Aksaray, 11) defterde sadece "100 zirâ' (75 m²) üzerine mebni" olduğu belirtilirken,

---

64 Cem Balcan, Mimar Sinan'ın İstanbul Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri ve Koruma Sorunları, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 113.

65 Cem Balcan, Mimar Sinan'ın İstanbul Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri ve Koruma Sorunları, s. 30, 52-57, 65.

günümüzde yapılan bir çalışmadan toplam alanı 75 m² olan mektebin iki katlı olup alt katında tuvalet, çeşme ve depo üst katında ise sofa ve 33 m² genişliğinde bir dershane sahip olduğu anlaşılmaktadır. Binanın genişliği hakkındaki bilgiler uyumlu olsa da diğer özelliklerine defterde yer verilmediği görülmektedir.[66] Abdullah Paşa Mektebi (Sultan Bayezid, 11)'nin defterde tahminen 130 zirâ' (98 m²) ve bir oda olduğu belirtilmektedir. Hâlbuki mektebin iki katlı ve iki odasının olduğu anlaşılmaktadır.[67] Benzer biçimde, defterde tahminen 149 zirâ' (112 m²) ve iki oda olduğu belirtilen Yusuf Paşa Mektebi (Aksaray, 14)'nin 2 katlı ve toplam 217 m²'lik bir alana sahip olduğu görülmektedir.[68] Bütün bunlar, defterde yer verilen binaların kat sayısı, müştemilatı ve ölçüleri ile ilgili verilen bilgilerin "yaklaşık" olduğunu göstermektedir.

Mektep binalarının tek veya iki katlı olmaları yanında genellikle iki oda ile birlikte sofa, mahfil ya da çıkıntı adı verilen mekâna sahip oldukları görülmektedir. İki odalı mekteplerde odalardan birisi diğerinden daha geniş olup, alanları 20-60 m² arasında değişebilmektedir. Bunun yanında birçok mektepte 5-20 m² genişliğinde sofa veya mahfil bulunmaktadır. Mesela Hoca Halil Attar Mektebi (Fatih, 7)'nin 24 ve 46 m²'lik iki odası yanında ayrıca 9 m²'lik bir sofası da vardır. Eyüp Merkez Mektebi (Eyüp, 1)'nin 17 ve 62 m²'lik iki odası yanında 20 m²'lik bir sofası bulunmaktadır. Bu karşılık Fatih Çukurçeşme'de adı belirtilmeyen (Fatih, 11) mektep ise 24 m²'lik tek odadan ibarettir.

Şûrâ-yı Devlet'in değerlendirmesinde yalnızca 3 mektebin rüştiyeye uygun olduğu belirtilmiştir. Hâlbuki defter incelendiğinde mevcut hali ile uygun görülen 4 mektep yanında ilave ve tamirle bu sayının 8 olabileceği görülmektedir (Bk. Tablo 1).

TABLO 1: *Rüştiye Olarak Kullanılması Uygun Bulunan Mektepler*

Merkez	**Mektebin Adı**	**Rüştiye İçin Uygunluğu**
Fatih	Merkez Mektebi, At Pazarında	Kız rüştiyesi için uygun.
Aksaray	Yusuf Paşa kurbunda Gazi Yusuf Paşa Mektebi	Rüştiye için uygun.
Sultan Ahmet	Kadırga Mektebi	Tamir ve bir oda ilavesiyle rüştiye olabilir.

66 Öztekin, Seda, El-Hac Süleyman Halife Sıbyan Mektebi Restorasyon Projesi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 26-30.

67 Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl Osmanlı Suriçi Sıbyan Mektepleri", s. 58.

68 Aslan, Gül, İstanbul Sıbyan Mektepleri İçin Bir Katalog Denemesi ve Yusuf Paşa Sıbyan Mektebi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 58.

Üsküdar	Ayazma'da Sultan Mustafa Mektebi	Bir oda ilavesiyle rüştiye olabilir.
Üsküdar	Beylerbeyinde Sultan Hamit Mektebi	Rüştiye için uygun.
Tophane	Firuz Ağa Mektebi	Rüştiye olabilir ama suyu yok.
Tophane	Cihangir Mektebi	Bazı ilave ile rüştiye olabilir.
Tophane	Cihangir civarında Tayyibî Mustafa Efendi Mektebi	Kız rüştiyesi için uygun.

Defterdeki bilgilerden sıbyan mektebi binalarının sayıları yanında bakım-onarıma ihtiyaçları ve bina içerisinde eğitime ayrılan mekânlar açısından yetersiz, binaların tamamına yakınının eski ve geleneksel nitelikte, farklı gelişim ve bilgi düzeylerindeki talebelerin gruplara ayrılması (sınıf düzeni) için uygun olmadıkları görülmektedir. Yeni inşa edildiği belirtilen 11 mektebin de geleneksel yapıya sahip olduğunu tahmin etmek güç değildir. Toplam 455 sıbyan mektebinin 79'u kullanılamaz derecede harap vaziyette olmaları yanında 13'ü amacı dışında kullanılmaktadır. Ancak asıl dikkat çeken husus, 86 mektebin kullanılabilir olmasına rağmen talebe yokluğu nedeniyle kapalı olmasıdır. Bu durum, halkın çocuklarını mektebe göndermek konusunda pek de istekli olmadıklarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan mektep binaları ve donanımlarının, temel eğitimin gelişmesi ve yaygınlaşması için öncelikle gerekli altyapıyı karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır.

4.2. Talebe Sayısı

Defterde, mekteplere devam eden talebelerin sayısı 8017'si erkek (%62,8), 4753'ü kız (%37,2) olmak üzere toplam 12770 olarak kaydedilmiştir.

Talebe sayısı en fazla olan merkez Üsküdar'dır. Merkezlerin söz konusu tarihteki nüfusları hakkında bilgi bulunmadığı için her bir merkezin nüfusuna oranla ne kadar talebeye sahip olduğu belirlenememektedir; ancak bu tarihte İstanbul'daki Müslüman nüfusun 450.000 olduğu göz önüne alındığında, toplam sıbyan mektebi talebesinin nüfusa oranı yaklaşık %3'tür. Bu rakam söz konusu tarihte İstanbul'daki okullaşma oranı yanında hâlihazırda ve yakın gelecekte toplumdaki okuma-yazma oranı hakkında da fikir vermektedir. Oldukça yetersiz olan bu oran, Şûrâ-yı Devlet tarafından değerlendirilerek, hâlihazırdaki talebenin muhtemelen 1/3'ünün tahsilini tamamlayacağı var sayılarak, böyle bir durumda da 25 yıl sonra ahalinin ancak ‰10'unun okuma-yazma bileceği tahmin edilmiş ve böyle bir duruma asla izin verilmemesi gerektiği belirtilmiştir:

"Ber-hesâb-ı mu'ayyen üzerine te'sîs ederek bahse girişilmek için elde muntazam bir istatistik yok ise de Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de meskûn ahâli-i Müslime takrîben

450.000 nüfûsdan ibâret olub melfûf icmâlde görünen 12.405[69] nefer etfâl, ahâli-i merkûme üzerine taksîm olunduğu takdîrde tahmînen %3 düşeceğine ve mekâtib-i sıbyâniyenin ahvâl-i hâzıra ve usûl-i tedrîsiyesine nazaran sâlifü'z-zikr %3'ten ancak %30'u lâyıkıyla tahsîl ederek mektepden çıkamayacağı derkâr idüğine ve şu nisbete göre bundan 25 sene sonra ahâlinin yalnız ‰ 10'u okuyup yazmağa muktedir bulunacağına binâen üss-i esâs-ı devlet ve rûh-ı millet mesâbesinde olan karn-ı müstakbeli teşkîl edecek bulunan etfâlin böyle zulmet-i cehâletde bırakılması hiçbir vechle câ'iz ve revâ olamayacağı misillü…..".[70]

Tanzimat döneminin ilk yıllarında Meclis-i Muvakkat'ın kurulması esnasında da belirtildiği üzere fakir olanların zaruretleri, diğer birçok kimsenin de mektepteki eğitimin verimsiz olması ve zaman kaybı olarak görmeleri nedeniyle çocuklarını mektebe göndermeyip iş ve sanata verdikleri, öteden beri halkın sıbyan mekteplerine rağbet etmedikleri bilinmektedir.[71] Şûrâ-yı Devlet tarafından yapılan tespit, aradan geçen zaman içerisinde durumun değişmediğini, yapılan çalışmalardan beklenen seviyede verimin alınmadığını göstermektedir.

1868 tarihinden önceki ve sonraki talebe sayıları hakkında, eldeki bilgilere dayalı olarak, karşılaştırma yapılabilir. Sadece Üsküdar, Eyüp ve Galata civarındaki mektep sayısı ile birlikte Galata ve civarındaki talebe sayıları hakkında bilgi verilen 1711 tarihli belgede Üsküdar'da 41, Eyüp'te 30, Galata'da ise 90 mektep sayısı verilmektedir. Buna göre üç kazadaki toplam mektep sayısı 161 olarak tespit edilmektedir. 1868 tarihli defterde ise sadece faal mektep sayısı Üsküdar'da 44, Eyüp'te 13, Galata dâhilindeki Beşiktaş, Tophane ve Kasımpaşa'da ise 69 olarak tespit edilmektedir ki toplam sayı 126'dır. Bunlara faal olmayan 41 mektep de eklendiğinde ise sayı 167 olmaktadır. 1711'de sadece Galata için verilen ve 2573 olduğu belirtilen talebe sayısı 1868 yılında 3716 olarak tespit edilmektedir. Her iki tarihte Galata'daki mekteplerdeki ortalama talebe sayısının 1711'de 28,5, 1868'da ise 53,9 olduğu görülür. Akyüz, 1809 yılında İstanbul'da 175 sıbyan mektebi ile 20.000 talebenin bulunduğu, söz konusu tarihte İstanbul nüfusu 350.000 kabul edildiğinde, mektebe devam eden talebe oranının %5,7'den fazla olduğu sonucuna varmıştır.[72] Sonuçların değerlendirildiği Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesi mazbatasında 1868 yılında İstanbul'un Müslüman nüfusunun 450.000, talebe sayısının ise 12.405 olduğu belirtilerek, talebenin nüfusa oranının %3 olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu tarihteki İstanbul nüfusu hakkında farklı tahminler bulunmakla birlikte 1885 yılındaki sayımda 873.575 olarak tespit edilen rakamın gerçeğe çok daha yakın

---

69 Bu sayının yanlış verildiği, defterdeki talebe sayısının 12.770 olduğu tespit edilmiştir.
70 BOA. ŞD. 205/7, lef 1.
71 Mahmud Cevad, s. 5-13.
72 Akyüz, s. 4-5.

olduğu ileri sürülebilir. Buna göre 1885 yılında, %44,06 oranına sahip Müslüman nüfusun 384.897 olduğu anlaşılmaktadır.[73] 1868 yılındaki veriler, 1885 yılında sayım sonucuna göre değerlendirildiğinde de %3'lük oran fazla değişmemektedir.

Ele aldığımız 1868 tarihli defterdeki verilerin daha önceki çalışmalardaki sonuçlarla karşılaştırılması tam olarak mümkün değildir; çünkü önceki bilgiler eksik yahut tahmine dayalıdır. Buna rağmen, mevcut bilgiler XVIII. asrın başlarından XIX. Asrın ortalarına kadarki dönemde İstanbul'daki sıbyan mektebi sayısının artan nüfusa uygun artış göstermediği ve talebe sayısının nüfusa oranının yaklaşık %6 olduğu tahmin edilebilir.

1874 yılından itibaren iptidaî mekteplerinin açılmasından sonraki süreçte ilköğretim alanında mektep ve talebe sayısında belirgin bir artış olmuştur. 1897 yılına ait bilgilere göre İstanbul ve mülhakatında 263 iptidaî mektebinde 13.806 erkek, 5.906 kız olmak üzere toplam 19.792 talebe öğrenim görmektedir.[74] II. Meşrutiyet döneminde 1914-1915 öğretim yılında ise 116 umumi, 158 hususi olmak üzere toplam 274 iptidaî mektebi ile orta dereceli (talî) mekteplerin iptidaî sınıflarında toplam 47.657 talebe öğrenim görmektedir. Buna, Evkaf Nezareti'ne bağlı 36 sıbyan mektebinde 1.550 erkek, 1.909 kız olmak üzere 3.459 talebe ilave edildiğinde İstanbul'da ilköğretim aşamasında öğrenim gören talebe sayısı 51.116'dır.[75] 1914 yılında toplam 909.978 olan İstanbul nüfusunun 560.455'i (%61,59) Müslümandır.[76] Buna göre I. Dünya Savaşı başında Osmanlı Türkiye'sinde ülkenin başkenti İstanbul'da ilköğretimde okullaşma oranı %9,2 olarak tespit edilmektedir.

4.3. Kız-Erkek Ayırımı

Defterde, kız talebelerin en fazla olduğu merkezlerin Aksaray ve Beşiktaş (%42,5 ve %42), en az olduğu merkezler ise Sultan Ahmet ve Tophane (%30 ve %31) olduğu görülmektedir.

Dönem içerisinde yapılan çalışmalarda, kız ve erkek öğrencilerin ders mekânlarının ayrı olması gerektiği hususuna hassasiyet gösterildiğinden söz etmiştik. Defterdeki kayıtlara bakıldığında bu ayırımın kimi zaman bina bazında

---

73 *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi II, haz. Cem Behar, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996, s. 71, 73.

74 *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 110.

75 Bk. *1329-1330 (1914-1915) Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmûası*, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye 1336, s. 7. İstanbul'un Dersaadet olarak adlandırılan sur içinde kalan kısmında 1912-1914 yılları arasında 113 sıbyan mektebi bulunmaktadır. Bk. Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl Osmanlı Suriçi Sıbyan Mektepleri", s. 345-373.

76 *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, s. 71, 73.

yapılarak mektebin kız öğrencilere tahsis edildiği belirtilmektedir. Mesela kızlara ayrılan Debbağ Mahmut Ağa (Üsküdar 29) Mektebi dışında Emine, Ruveyde ve Hatice Hanımlar (Beşiktaş 27, 29, 36) kendi evlerinde kız öğrencilere eğitim vermekte; ancak öğrencilerin çoğunluğu kız olmakla birlikte az sayıda erkek öğrenci de bulunmaktadır. Konuyla ilgili ilginç farklı bir örnek, Ümmügülsüm ve Fatma Hanımların kendi evlerinde açtıkları mekteplerindeki (Tophane 17, 18) 72 talebenin tamamının erkek olmasıdır. Bu durum, civarda erkeklere yahut kızlara mahsus mektep olmadığı biçiminde izah edilebilir; ancak sadece kız ve erkek talebelerin bulunduğu hiçbir mektebin olmadığına bakılarak her ne kadar mekteplerin ayrı olacağı kararı var ise de uygulamada bunun mümkün olmadığı yahut benimsenmediği anlaşılmaktadır. Yine söz konusu mekteplerdeki muallimlerin kadın olması dikkat çeken diğer bir husustur.

Sonuç

Tanzimat'ın az öncesinde olduğu gibi sonrasında da eğitimde yenileşme çabaları içerisinde ilköğretim ilk ele alınan konu olmuştur. Eğitim sisteminin ilk basamağı ve temeli olması açısından ilköğretimin güçlü bir temele oturtulması, eğitimin orta ve yüksek derecelerinin gelişimi açısından özel bir önem taşımaktadır. Bu kapsamda sıbyan mekteplerindeki eğitimin düzene kavuşturulması yanında temel eğitimin ikinci yahut orta öğretimin ilk basamağı olarak görülen rüştiyelerin açılmasına girişilmiştir. İstanbul merkezli olarak başlayan girişimlerin düzenli gelişebilmesi için yeni bir teşkilat ve yönetim sistemi oluşturulmuştur.

Bu esnada mevcut ilköğretim yapısının bina, muallim, öğretim materyali, müfredat ve öğretim usulleri açısından muazzam düzeyde yetersizliklerinin olduğu görülmektedir ki bu yetersizlikler dönemin başından itibaren toplanan kurullarda açık biçimde dile getirilmiştir.

Yeni sistemin temel eğitim basamağı oluşturulurken ilköğretim kurumlarının düzenlenmesi iki ayrı aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada, geleneksel sıbyan mekteplerindeki eğitim olabildiğince yoluna konulmaya çalışılarak mevcut bina ve muallimlerden azami ölçüde yararlanmaya çalışılmış, bu esnada yeni anlayışa uyum sağlayabilecek nitelikli muallimlerin yetiştirilmesine çalışılmıştır. Başka bir ifade ile çözüm, mevcut yapının yeni anlayışa uyarlanarak dönüştürülmesinde aranmış; ancak ciddi bir ilerleme sağlanamamıştır. Bunun üzerine 1874 yılında itibaren ikinci aşamaya geçilmiş, geleneksel öğretimin yapıldığı sıbyan mektepleri yerine yeni öğretim yöntemleri ve müfredatın uygulandığı iptidaî mekteplerin açılması ve yaygınlaşmasına çaba sarfedilmiştir.

Çalışmada ele alınan 1868 tarihli defter, Türk eğitim sisteminin yenileşmesi tarihinde önemli dönüm noktalarından birisini oluşturan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hemen öncesinde, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki sıbyan mekteplerinin durumunun tespiti amacıyla yapılan yoklama, sıbyan mekteplerinin binalarının durumu ile mektep ve talebe sayıları ile söz konusu tarihte İstanbul'daki okullaşma ve okuma-yazma oranı hakkında oldukça değerli bilgiler içermektedir. Bu bilgilerin, yukarıda sözü ettiğimiz ilköğretim kurumlarının ıslahı hususunda 1874 yılından itibaren, yeni öğretim usullerinin uygulandığı iptidaî mekteplerinin açılmaya başlanarak, ikinci aşamaya geçilmesinde önemli tesirinin olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bilgiler, ilköğretimin ıslahında mevcut kurum ve anlayış içerisinde yaklaşık 25 yıldır sürdürülen çabaların neredeyse hiçbir olumlu sonuç ortaya koyamadığını göstermektedir. Mevcut mekteplerin fiziki yetersizlikleri yanında özellikle talebe sayısının nüfusa oranla son derece düşük olması, diğer taraftan çok sayıdaki mektebin elverişli olmasına rağmen talebesiz kalması, gerek halkın mevcut mekteplerdeki eğitimin faydasına inanmaması gerekse temel eğitimin öneminin farkına varmaması nedeniyle, hem hayata hazırlanan yeni nesillerin temel bilgilerle donatılması hem de öğretimin diğer basamakları için olması gereken yeterli nitelik ve sayıda talebenin yetiştirilememesi gibi olumsuzluklar bu süreçte ortaya çıkan sonuçlar arasındadır. Bu kapsamda altı çizilmesi gereken en dikkat çeken sonuç, nüfusun sadece %3'ünün temel eğitimi alıyor olmasıdır. Şûrâ-yı Devlet'in, böyle bir gidişe göz yumulması ve herhangi bir önlem alınmaması halinde geleceğe dair okuma-yazma oranını ‰10 (binde on) olarak tahmin etmesi, durumun vahametini yeterince ortaya koymaktadır.

İptidaî mekteplerinin açılmaya başlamasından itibaren mekteplerin yaygınlaşması ile birlikte ilköğretimdeki okullaşma oranı süreç içerisinde peyderpey artmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarına gelindiğinde İstanbul'daki okullaşma oranı %9,2'ye ulaşmıştır. Bu oran, 1868 yılına göre oldukça başarılıdır ve başarının ortaya çıkmasında iptidaî mekteplerinin yaygınlaşmasının önemli payının olduğunu gösterdiği gibi ayrıca, Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda ülkedeki okuma-yazma oranı hakkında da bilgi vermektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.AMD. (Sadaret Amedî Kalemi). 28/23.

A.DVN.d. (Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri). 829.

A.MKT. (Mektûbî Kalemi). 24/87; 68/1; 135/93.

A.MKT.MHM. (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı). 302/67; 419/15; 419/77.

A.MKT.NZD. (Sadaret Nezaret ve Devâir Evrakı). 169/37; 245/94; 250/31.

AE.SAMD.III. (Ali Emiri III. Ahmed). 41/4061.

C.MF. (Cevdet Maarif). 1/7; 5/237; 6/280; 21/1022; 133/6606.

D.HMH.d. (Bâb-ı Defterî). 21464.

İ.DH. (İrade Dahiliye). 8/390; 126/6464; 129/6634; 131/6728; 134/6903; 148/7648; 155/8034; 163/8475; 657/45710; 679/47295.

İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus). 51/2250.

İ.MSM. (İrade Mesâil-i Mühimme). 3/46; 25/653; 25/657; 25/675.

İ.MVL. (İrade Meclis-i Vâlâ). 195/6008; 211/6894; 371/16285; 481/21788; 584/26278; 91/1865.

İ.ŞD. (İrade Şûrâ-yı Devlet). 18/753.

KK. d. (Kamil Kepeci Defterler). 6589/1.

MF.İBT. (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaîye Kalemi). 1/51; 1/77.

MF.MKT. (Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi). 1/15; 1/147; 2/176; 2/181; 3/14; 3/171; 4/145; 5/176; 5/179; 10/91; 12/4; 12/94; 12/130; 13/130; 20/10; 25/169; 26/163; 62/76; 637/44271.

MVL. (Meclis-i Vâlâ). 288/19; 852/56; 1073/21.

NFS.d. (Nüfus Defterleri).185.

ŞD. (Şûrâ-yı Devlet). 205/3; 205/5; 205/7; 205/55; 205/11; 206/44, 207/25.

II. Gazete

Takvim-i Vekâyi, nr. 176, 283, 303, 372, 1025.

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYÜZ, Yahya, "İstanbul Sıbyan Mekteplerinin 1809'daki Durumuna İlişkin Bir Belge", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16/2 (1983), s. 1-10.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları İstanbul 1993.

ASLAN, Gül, İstanbul Sıbyan Mektepleri İçin Bir Katalog Denemesi ve Yusuf Paşa Sıbyan Mektebi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

AYDOĞDU, İbrahim/Kılıç, Pelin İskender, "185 No'lu Medrese Defterine Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)". *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)*, 7/12 (2017), s. 83-104.

BALCAN, Cem, Mimar Sinan'ın İstanbul Külliyelerinde Yer Alan Sıbyan Mektepleri ve Koruma Sorunları, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2018.

1329-1330 (1914-1915) *Senesine Mahsus Maârif-i Umûmiyye İhsâiyât Mecmûası*, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye 1336.

CÜCÜK, Eyüp, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*, Pegem Akademi Yay., Ankara 2020.

Emr ü İrade-i Hayriyet-ifade-i Hazret-i Şahane Mucebince Verilen Nizamına Tatbikan Etfalin Talim ve Tedrisi ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'ta Olunacak Talimattır, İstanbul 21 Rebiulâhir 1263.

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi* I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERİŞ, Eda Kızgın, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Sıbyan Mektepleri ile Birlikte Tasarlanan Çeşme Örnekleri", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* , 7 (2021), s. 235-265.

EYİCE, Semavi, "İbrahim Paşa Külliyesi", *DİA*, XXI, 343-345.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Bilâd-ı Selâse", *DİA*, VI, 151-152.

KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yay., Ankara 1997.

KENAN, Seyfi, "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme", *Osmanlı Araştırmaları*, 41 (2013), s. 1-31.

KENAN, Seyfi/Güven, İshak, "III. Selim Döneminde Medreselere Çekidüzen Verme: 1792'de İstanbul Medreselerinin Denetimi", *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk Tesadüfleri) Kemal Beydilli'ye Armağan*. ed. Hedda Reindl-Kiel/Seyfi Kenan, Berlin 2013, s. 438-463.

KOYUNOĞLU, H. Hüsnü (2014), "The Sıbyân Mektebs (Primary Schools) and Population In Bilâd-ı Selâse (Three Towns: Üsküdar, Galata and Eyüp) in The Early Part of The 18th Century", *Tarih Dergisi*, 60 (2014), s. 17-42.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*. Sayı 7-8'den ayrıbasım. Edebiyat Fak. Matbaası İstanbul 1977.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Dârü'l Hilâfeti'l Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. Sayı : 7/1-2'den ayrıbasım. Edebiyat Fak. Matbaası. İstanbul 1978.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, *Düstur* II. Birinci Tertip, s. 184-219.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi II, haz. Cem Behar, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.

ÖZEKMEKÇİ, Mustafa Mesut, "II. Mahmut Döneminde İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri ve Öğrenci Sayıları", *Osmanlı Araştırmaları*, LX (2002), s. 139-178.

ÖZTEKİN, Seda, El-Hac Süleyman Halife Sıbyan Mektebi Restorasyon Projesi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

ÖZYALVAÇ, Ali Naci, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl Osmanlı Suriçi Sıbyan Mektepleri", *Türkiyat Mecmuası*, XXI/1 (2011), s. 345-373.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, MEB Yayınevi, İstanbul 1993.

SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1909)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

ŞAHİN, Ayşegül Altınova, *Osmanlı Devleti'nde Rüştiye Mektepleri*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 1964.

ÜNAL, Uğur, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922*, TTK Yayınevi, Ankara 2008.

EK

1868 Tarihli Deftere Göre İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de Bulunan Sıbyan Mektepleri

		FAAL MEKTEPLER							FAAL OLMAYAN MEKTEPLER									TALEBELER				
		Onarım İhtiyacı			Eğitimin Yapıldığı Mekan				Eğitim Yapılmama Gerekçesi						İnşa Malzemesi			Cinsiyet				
	Merkez	Mamur	Az Tamir	Çok Tamir	Cami İçinde	Ev / Türbe içinde	Müstakil	Faal Mektep Sayısı	Talebesi yok	Kira/ Satılmış	İnşa	Harap ve Arsa	Faal Olmayan Mektep Sayısı	Toplam Mektep Sayısı	Ahşap	Kârgir	Yarı Kârgir	Erkek	%	Kız	%	Toplam Talebe Sayısı
1	**Fatih**	9	14	2	5	-	20	**25**	5	1	-	6	**12**	**37**	11	8	7	709	%63,5	409	%36,5	**1118**
2	**Akmahmutzâde**	3	4	14	1	-	15	**16**	6	-	-	-	**6**	**22**	18	2	2	532	%61	343	%39	**875**
3	**Bayrampaşa**	8	6	20	-	2	24	**26**	10	1	-	23	**34**	**60**	13	5	10	685	%62	426	%38	**1111**
4	**Sultan Selim**	8	5	12	4	1	17	**22**	3	-	1	4	**8**	**30**	12	4	2	658	%61,5	405	%38,5	**1063**
5	**Eyüp**	5	4	7	1	-	12	**13**	3	-	-	2	**5**	**18**	8	4	4	374	%65	212	%35	**586**
6	**Sultan Beyazıt**	5	5	12	1	-	14	**15**	13	1	8	2	**24**	**39**	10	10	3	342	%68	164	%32	**506**
7	**Aksaray**	13	3	8	1	-	20	**21**	4	-	-	8	**12**	**33**	12	4	7	563	%57,5	417	%42,5	**980**
8	**Sultan Ahmet**	12	7	8	-	-	15	**15**	8	5	1	10	**24**	**39**	6	10	2	519	%70	218	%30	**737**
9	**Üsküdar**	10	6	18	-	3	41	**44**	11	1	1	10	**23**	**67**	24	8	9	1337	%64	741	%36	**2078**
10	**Beşiktaş**	16	7	2	6	5	25	**36**	2	-	-	4	**6**	**42**	12	4	4	937	%58	673	%42	**1610**
11	**Tophane**	7	12	6	3	3	10	**16**	12	1	-	4	**17**	**33**	8	7	5	726	%69	323	%31	**1049**
12	**Kasımpaşa**	7	6	6	3	-	14	**17**	9	3	-	6	**18**	**35**	14	3	1	635	%60	422	%40	**1057**
	TOPLAM	113	80	115	25	14	227	**266**	86	13	11	79	**189**	**455**	148	69	56	8017	**%62,8**	4753	**%37,2**	**12770**